

РЕЦЕНЗІЇ

НОВАТОРСЬКА ПРАЦЯ З КОМБІНАТОРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Г. М. ДИДИК-МЕУШ “КОМБІНАТОРИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI-XVIII СТОЛІТЬ: ТЕОРІЯ. ПРАКТИКА. СЛОВНИК” (ЛЬВІВ, 2018. 688 с.)

Білоусенко П. І., д. філол. н., професор, пров. наук. співробітник

*Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна*

pbilousenko@gmail.com

В українському мовознавстві небагато праць, у яких семантичний опис мови здійснюється із залученням методів “не кількісної математики”. Комбінаторна лінгвістика – порівняно новий напрям у лінгвістичних дослідженнях, у яких вивчають синтагматичні послідовності мовних одиниць. На сьогодні в енциклопедії “Українська мова” навіть немає статті про комбінаторну лінгвістику як про складник лінгвістики математичної. Серед кількох напрямів комбінаторної лінгвістики дослідниця обрала лексикологію, змістом якої є питання співвідношення семантики слова і сполучуваності, співвідношення синтагматики мовного знака і системи мови, функцій сполучуваності тощо. Зокрема, авторка монографії на основі українських пам’яток різних стилів і жанрів XVI-XVIII ст. здійснила комплексний аналіз сполучуваності ад’єктивно-субстантивних структур. Вивчення цього фрагменту мовної дійсності дасть змогу в подальшому зіставити лексико-синтаксичні комбінаторні зміни в українській мові різних часів її розвитку. Це має стати необхідною передумовою створення узагальнювального дослідження зі сполучуваності і, зрештою, укладати й увиразнити історію української лексики. З огляду на це актуальність рецензованої праці не викликає заперечень.

Ознайомлення із поданою джерельною базою дає підстави стверджувати, що Ганна Михайлівна задумала вивчити предмет дослідження глибоко і всебічно. Це матеріали, дібрані з картотек історичних словників Є. Тимченка та “Словника української мови XV – першої половини XVII ст.”, різноманітних пам’яток офіційно-ділового, конфесійного, художнього стилів, літописів тощо. Прикметно те, що дослідниця дала ґрунтовну характеристику опрацьованим джерелам. Це орієнтовно 2000 дібраних текстів різного обсягу. Ганна Михайлівна звернула особливу увагу на копії тестаментів (заповітів), де поєднані церковнослов’янські елементи і “свої” (вузькоспеціальні) вирази на початку та в кінці документа. В актових, гродських та інших книгах збережені записи багатьох писарів, де крім синтаксичних моделей, опорними ланками є юридичні терміни. У судових процесах виступають свідки, повідомлення яких про щось записували дослівно, завдяки чому в цих текстах часто відбивається жива народна мова. У книзі також ґрунтовно проаналізовано документи Львівського ставропігійського братства, географія яких фактично охоплює всю Україну, хоча найбільше їх написано у Львові. Третьюю за численністю групою офіційно-ділових текстів є “Документи Брацлавського воеводства” 1566-1606 рр., в основі яких лежить руська (власне канцелярська, актова, діловодна українсько-білоруська) мова.

З самого початку в монографії підкреслено, що вивчення текстів минулого потребує розв’язання низки проблем, які дадуть змогу розглянути пам’ятки мови з позицій реконструйованої мовної свідомості тогочасного українського суспільства, а не оцінювати її з погляду носія сучасної української літературної мови. Читач цілком позитивно сприйме

поєднання в роботі інтуїтивних і формалізованих прийомів дослідження, намагання авторки здійснити точний аналіз завдяки формалізації інтуїтивних знань, окреслення того, які саме інтуїтивні критерії використовуються поряд із формалізованими.

Обрання для дослідження текстів XVI-XVIII ст. зобов'язує торкнутися питання періодизації української мови взагалі та обґрунтування терміна-кваліфікатора мови XVI-XVIII ст. зокрема. Це складні питання, оскільки на сьогодні в українському мовознавстві вони остаточно не розв'язані. Треба віддати належне авторці в тому, що вдало проаналізувала погляди багатьох мовознавців і цілком закономірно зупинилася на лінгвономені “українська мова” як найбільш загальному, позбавленому будь-яких конотацій і прийнятому як термін-назва в історичних словниках.

У першому розділі книги є підрозділ “Українська мова XVI-XVIII ст.: традиційне і нове дослідження”, у якому визначено статус “руської мови” (української чи білоруської), а в наступному розглянуто етнічне обличчя нашої культури, яке моделювали дві мови – українська писемно-літературна та церковнослов'янська української редакції, попри міжконфесійну полеміку та боротьбу з прозелітизмом. Та незважаючи на несприятливі умови, українська літературна мова продовжувала функціонувати в обох своїх різновидах – слов'яноруському (слов'яноукраїнському) і книжному українському. Проте, як справедливо зауважує авторка, характер книжного і живомовного компонентів у пам'ятках зумовлюється багатьма факторами, серед яких хронологічний (історичний) період, жанрово-стилістичні особливості пам'яток, їх тематичне спрямування, світський чи церковний характер, територія походження, авторські настанови та ін.

В останньому підрозділі першого розділу “Українські пам'ятки і “теорія узусу”: модерн чи традиція?” дослідниця стверджує, що спостерігати можна за мовленням, тобто за процесом побудови текстів, якими люди обмінювалися (діахронія) чи обмінюються (синхронія). Саме тому для підтвердження своїх гіпотез вона розраховує на достатню сукупність текстів, яку в сучасній лінгвістиці кваліфікують як “корпус” чи “корпус текстів”, тексти в максимально повному обсязі.

Другий розділ монографії присвячено термінологічній базі комбінаторної лінгвістики. Зважаючи на те, що комбінаторна лінгвістика – відносно новий напрям в українському мовознавстві, авторка зобов'язана була проаналізувати наявні праці в українському й зарубіжному мовознавстві та з'ясувати об'єкт і структуру комбінаторної лінгвістики, проаналізувати її історію. Визначивши основні терміни (синтагматика, комбінаторика, валентність, сполучуваність, контекст, дистрибуція), дослідниця виклала власне бачення напрямків наукових пошуків. Образно кажучи, тут підготовлено теоретичний плацдарм для вивчення ад'єктивно-субстантивних словосполучень (АСС).

У наступному розділі йдеться про принципи ексцерпування словосполучень із обраних текстів, про комбінаторний вимір ад'єктива-атрибутива. Тут же подано кілька новаційних кваліфікацій ад'єктивів, розкрито номінаційний потенціал ад'єктива. У майстерно виготовлених таблицях Ганна Михайлівна для прикладу задемонструвала лексико-синтаксичну комбінаторику ад'єктива *великий* зі значенням “великий; значний за розміром, площею, об'ємом, кількістю” та зі значенням “великий; значний за силою, інтенсивністю вияву ознаки” й показала особливості сполучуваності згаданого ад'єктива. Увагу дослідниці привернуло й функціонування компаратива *болиший*. Поданий в додатках до книги “Комбінаторний словник української мови XVI-XVIII ст.” дав змогу зробити висновок, що сполучувальна здатність ад'єктива *великий*, як і компаративна *болиший*, така ж висока й загалом не відрізняється від функціонування його у вихідній формі. Однак дистрибутивний аналіз показав, що компаратив *болиший* у значенні “більший; значніший за силою, інтенсивністю вияву ознаки” виступає в пам'ятках лише у формі кліше типу *на болюю віру, для болює твердості* та лексикалізованих сполучень на кшталт *васнь болюю мати, болює чинити, за болюю повагу мати*. У такому ж ключі добротню проаналізовано й сполучуваність суперлатива *наиболшой*,

де теж виявлено вервечку особливостей його сполучуваності. Це дало підстави авторці рецензованої праці аналізувати ад'єктив-атрибутив у граматичному аспекті, оскільки АСС є засобом актуалізації віртуальної ознаки, котру відтворює ад'єктив, та функційному (номінаційному), відповідно до якого АСС є засобом виокремлення об'єкта із класу подібних.

У підрозділі про дискурсивні (текстові) характеристики ад'єктива Ганна Михайлівна переконливо довела, що цю лексику слід кваліфікувати значною мірою як дискурсивно-когнітивні утворення, адже такий підхід до вивчення слів різної частиномовної належності ґрунтується на природних принципах категоризації, у якій відображаються найважливіші особливості сприйняття й осмислення людиною світу. Вивчення особливостей атрибутивів-ад'єктивів дало змогу авторці накреслити три аспекти їх дослідження: 1) основні функції, 2) здатність наповнювати текст, 3) сполучуваність та послідовність в атрибутивному ланцюжку. Наступні параграфи монографії присвячено вивченню ад'єктивів у згаданих напрямках. Цей аналіз наповнений багатьма вдало дібраними прикладами, у результаті цього дослідниця зробила низку вагомих висновків. Зокрема, вона стверджує: всупереч традиційному погляду поява ад'єктивів і АСС на позначення осіб, предметів, явищ тощо може бути такою ж первинною, як і поява стрижневого іменника. Ад'єктив має здатність вагомо наповнювати текст, адже в проаналізованих фрагментах різних стилів і жанрів виявлено до 20% атрибутивів-прикметників. Насамкінець дослідниця подала дискурсивну характеристику ад'єктивам: вона окреслила чіткий порядок їх розташування в ад'єктивно-атрибутивному ланцюжкові з огляду на їхню семантику, онтологічну інгерентність та адгерентну експресивність.

У підрозділі 4.1. про напрямки дослідження ад'єктивно-субстантивних сполучень Ганна Михайлівна насамперед зупинилася на власне лінгвістичному напрямку, який об'єднує граматичний та лексико-фразеологічний аспекти. У підрозділі 4.1.1.1. про граматичний аспект подано відповідну схему, яка увиразнює думки дослідниці. Зрештою в цьому підрозділі окреслено підходи до власне лінгвістичного дослідження АСС: 1) структурно-синтаксичний, 2) ситуативно-синтаксичний, 3) логіко-синтаксичний (граматичний аспект) і 1) логіко-семантичний, 2) лексико-семантичний, 3) фразеологічний (лексико-фразеологічний аспект).

Вирізняється докладністю й переконливістю аналіз психологічного, лінгвокультурологічного, лінгвокогнітивного, семантико-когнітивного та композиційно-когнітивного напрямів. Авторка вважає, що всі ці аспекти можна повноцінно застосовувати під час аналізу текстів українських пам'яток XVI-XVIII ст. Далі здійснено опис атрибутивної панорами українського тексту відповідного періоду на підставі комбінаторно-культурологічного й комбінаторно-когнітивного опису АСС *скрушене серце, чиста душа, побожний умисел, всемогучий Бог* та ін. АСС, які мають у своєму складі субстантивні компоненти – концепти як відображення загального культурного спадку українців і релігійно-богословської традиції. Дослідниця дійшла дуже вагомого висновку: ці концепти засвідчують, що ад'єктиви-атрибутиви – один із тих вербальних засобів, за допомогою яких мова протягом тривалого часу зберігає основні “параметри” культурно-ментальних понять у душі насамперед християнсько-релігійної традиції. Важливим результатом рецензованої праці є те, що авторка створила шкалу комбінаторної (композиційної) семантики перехідних (проміжних типів АСС), яка побудована на основі комбінаторно-когнітивного принципу інтеграції “смислів” залежно від ступеня вивідності/невивідності комбінаторної семантики із суми значень компонентів словосполучення. Дослідження АСС стосується головним чином двох опозиційних груп – вільних (відтворюваних) і невольних (стійких) словосполучень, серед яких Ганна Михайлівна виявила ад'єктивно-субстантивні сполучення перехідного типу (АССПТ). Дібрані словосполучення XVI-XVIII ст. належать до композиційних і декомпозиційних. Авторка дала їм кваліфіковану характеристику, вона стверджує, що композиційно невольні (мовно вільні) АСС мають розгалужену структуру, вона докладно проаналізувала номінаційні, етикетні, клішовані, традиційно-епітетні й стереотипні АСС. Кожен із них добре екземпліфіковано. З належною докладністю проаналізовано й декомпозиційні АСС.

З особливим інтересом сприймається п'ятий розділ монографії “Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть”: принципи укладання і структура”. Тут окреслено засади створення згаданого словника, подано його фрагмент на літери А і Б. Він поєднує особливості лексиконів двох типів: з одного боку, є історичним словником, із другого – комбінаторним, тобто словником сполучуваності. Це перший словник такого типу в українській лексикографії загалом і в історичній зокрема, тому потребує схвального сприйняття й критичного підходу до новації.

У першому підрозділі дослідниця дала характеристику історичному словникові як загальномовному й загальнокультурному явищу. На початку розділу подано загальновідомі речі, потім переказано сформульовані Л. Л. Гумецькою основні риси історичного словника та критерії історичного словника Ю. Сорокіна. На перший погляд може здатися, що це зайва інформація для підготовленого читача, але подальший текст роботи показує, що вона необхідна.

Комбінаторну лексикографію поділено на теоретичну і практичну. Структуру комбінаторної лексикографії Ганна Михайлівна виклала в дбайливо підготовленій схемі із скрупульозним кваліфікованим коментуванням її складників. Цей коментар є новим в українському мовознавстві. Дослідниця удокладнює його, подавши додатково дві схеми, де проаналізовано комбінаторні словники за характером представлення сполучуваності та за типами сполучуваності. По суті тут викладено теоретичні засади створення комбінаторного словника й практичне втілення цих засад у побудову Комбінаторного словника української мови XVI–XVIII ст. – першого словника такого типу в українській лексикографії загалом і в історичній зокрема. Текст монографії переконує читача в тому, що “Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть” – нове явище комбінаторної лексикографії, яка є самостійним напрямом у межах загальної теорії лексикографії. Треба віддати належне дослідниці: кожен підрозділ згаданого розділу починається оглядом літератури з проблеми, завдяки чому авторка рецензованої праці не лише задемонструвала глибоку лінгвістичну ерудованість, а й накреслила принципи, яким має відповідати комбінаторний словник, подала зразок такого словника, який є історичним, комбінаторним, тлумачним (частково – перекладним та енциклопедичним). Концепцію власного комбінаторного словника авторка реалізувала в його *макроструктурі* (передмова; список скорочень; словник; список джерел) і *мікроструктурі* (словникова стаття). Призначення словника – подати детальну семантичну характеристику ад’єктива, зафіксувати контекстні та синтагматичні зв’язки, помістити слово в його фразеологічне поле і засвідчити різний ступінь зв’язності тих чи тих значень. Теоретичні питання щедро проілюстровано вдало дібраними прикладами, завдяки чому читач переконується в тому, що створений Г. Дидик-Меуш “Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть” відтворює мовну картину світу українців. Лексикон унікальний за ідеєю та формою. Сподіватимемось, що для його удоступнення він функціонуватиме в “паперовому” форматі та в електронній версії. Загалом авторка переконала, що застосування методів і прийомів комбінаторної лінгвістики в історичному мовознавстві є цілком перспективним в дослідженні діахронної системи українського синтаксису української мови.

Ця оригінальна праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці зразкових досліджень, які торують шлях до вивчення історичного синтаксису української мови.